

Олена Дзюба

ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ

Теофан Прокопович — одна з найвидатніших постатей в церковному та культурно-освітньому житті не лише України, а й Російської держави першої третини XVIII ст. Він представник української інтелектуальної еліти, яка формувалася в стінах Києво-Мошилянської академії й відіграла велику роль як в церковній практиці, так і в освітній та науковій сферах, літературі, мистецтві. Обмеження автономії Лівобережної України в складі Російської імперії після невдалої спроби гетьмана Івана Мазепи вийти з-під протекції російського царя Петра I позначилося на уповільненні процесів секуляризації культурного життя й було одним із факторів, що сприяв міграції частини української інтелектуальної еліти в столиці Російської імперії — Москву та Петербург. Теофан Прокопович належить до тих, які міцно пов'язали себе зі службою Російській імперії.

Творчість його передусім як філософа, письменника, проповідника, ідеолога петровських реформ у Росії достатньо вивчена¹. Проблемам, пов'язаним не лише з аналізом філософської спадщини, а й зв'язкам Прокоповича з німецькими протестантськими вченими-пієтистами, зокрема, їхньому листуванню, багато уваги приділяв німецький учений Е. Вінтер². Яким же постає філософ і богослов як особистість у так званих «его документах», тобто таких, в яких відбивається світогляд, ментальність, тип поведінки людини. До категорії цих документів належать листи, які передають не лише свідчення про ті чи інші події, а й особистісні оцінки їх, що зумовлюється різними факторами — походженням, вихованням, освітою, статусом людини в суспільстві, а також певними традиціями. Теофан Прокопович залишив чималу епістолярну спадщину, що використовувалася дослідниками для аргументації тих чи інших положень, висновків і характеристик. Протягом 1728-1729 рр., остерегаючись опали, він залишав копії своїх листів. Прокопович писав латинською, українською книжною, російською мовами. Частина його латиномовної епістолярної спадщини видавалася ще у XVIII ст.³, публікувалася в різних періодичних виданнях, зокрема, «Трудах Киевской духовной академии», «Киевской старине». Найбільша підбірка листів в перекладі укра-

їнською мовою міститься в академічному виданні творів Теофана Прокоповича⁴.

Власне епістолярну спадщину відомого вченого можна систематизувати за декількома напрямками. Насамперед це листування з людьми, близькими по духу. До таких належить комплекс листів, адресованих найулюбленішому учню Якову Марковичу, листи до німецьких учених. Іншу групу становить листування з придворними сановниками та царськими особами, гетьманом Д. Апостолом, церковними діячами з обов'язку духовного пастиря та віце-президента Синоду. В оточенні, серед якого жив Прокопович у Москві та Петербурзі, панували недовіра, доноси, переслідування за інші погляди, постійна небезпека опали. Тотальні репресії доби Петра I та його спадкоємців сіяли серед людей боязнь висловлювати свої думки навіть у таких приватних документах, як листи, щоденники, і це простежується безпосередньо в епістолярній спадщині Прокоповича. Щодо характеристики епістолярного стилю, то дослідник творчості Стефана Яворського, його відносин з Теофаном Прокоповичем Ф. Терновський писав так: «В письмах Прокоповича господствует строгая логическая и юридическая определенность, желчная ирония, холодность и сухость в самих комплиментах»⁵. Відзначалося вміння Прокоповича віднайти такі чутливі струнки в людських душах, які сприяли завоюванню прихильності адресата й позитивно впливали на виконання прохань: «Прокопович, как видно, был большой мастер щадить и ласкать человеческое самолюбие. Если корреспондент относительно просимого дела высказывал совершенно противоположный образ мыслей, то Теофан открывал ему удобный путь к отступлению, убеждая его самолично пересмотреть дело и не слишком полагаться на советчиков»⁶. Проте у листах до близьких йому людей він постає як людина щира, співчутлива й доброзичлива, готова допомогти в скрутних обставинах.

Теофан Прокопович, який після навчання в Києво-Могилянській академії продовжив свою освіту в Римі в колегії Св. Афанасія, а звідти подорожував по Європі, був людиною енциклопедичної вченості, відкритою для спілкування, обміну думками, здатною послідовно обстоювати свої погляди. Водночас в його листах простежується й амбітність та честолюбство, бажання зайняти високі посади, наблизитися до царя та його придворних. Один із дослідників творчості Прокоповича писав, що він «по складу ума не был философом и не мог оставаться кабинетным ученым; он был создан для практической деятельности в духе тех преобразовательных идей, которые рано сложились в его уме в определенное мирозерцание, он сам отлично понимал это, и, наконец достиг цели»⁷.

Повернувшись до Києва, Прокопович прийняв постриг і став професором академії. У 1705-1716 рр. він викладав поетику, риторику, філософію, богослов'я, став ректором академії. Під час так званого Прутського походу 1710-1711 рр. — війни Російської держави проти Туреччини він вимагав повернення козаків, які пішли разом з Мазепою і Карлом XII після Полтавської битви, і тим самим наблизився до Петра I, який побачив у ньому людину, здатну підтримати його реформи. 1716 року Теофан Прокопович на виклик царя їде до Петербурга і з цього часу його діяльність тісно пов'язана з Росією, де він став одним із сподвижників Петра I, а після його смерті — Катерини I. За часів наступних «двірцевих переворотів» на певний час Т. Прокопович був усунений від активної участі в державних і церковних справах, знову прикликаний до двору імператрицею Анною Іоанівною та її німецькими фаворитами, з якими знаходив спільну мову.

Ще перебуваючи в Києві на посаді ректора академії, він підтримував тісні зв'язки зі своїм учнем Я. Марковичем (1696-1770). У листах до нього Прокопович постає як людина відкрита і приязна, з великою відповідальністю за людей, яких наблизив до себе, охоча ділитися своїми шаньнями. Я. Маркович походив з багатой і впливової родини козацької старшини, члени якої займали високі посади в гетьманській адміністрації, був небожем дружини гетьмана І. Скоропадського Насті, зятем наказного гетьмана Павла Полуботка. Навчався в академії, курс навчання закінчив у 1713 р. Його здібності помітив Теофан, відзначив його як одного з тих, хто здатний зробити велику духовну чи світську кар'єру, підтримував у ньому потяг до знань, надсилав книги, а також прислухався до його зауважень і оцінок. Я. Маркович після навчання в академії повернувся додому й зайнявся адміністративною та господарською діяльністю. Він отримав ранг бунчукового товариша, виконував обов'язки наказного лубенського полковника, коли його батько Андрій, полковник лубенський, перебував у військових походах. Я. Маркович брав участь у Плянському (1725-1727 рр.) та Хотинському (1739 р.) походах, був в складі депутації від Лівобережної України на коронації імператриці Єлизавети, де виголосив вітальну промову. Після обрання гетьманом Кирила Розумовського Я. Маркович засідав у Генеральному суді. 1762 року він вийшов у відставку в чині генерального підскарбія. Я. Маркович був надзвичайно обережною людиною. Він не підтримував наміри козацької старшини ані в спробі Павла Полуботка, зятем якого був, домогтися обрання гетьмана після смерті Івана Скоропадського, ані пізніше, коли обирався гетьманом Д. Апостол. Я. Маркович не підписав ані прохання старшини до імператриці Єлизавети відновити гетьманське правління, ані звернен-

ня до імператриці Катерини II зберегти і розширити політико-адміністративний устрій Лівобережної України. Майже до самої смерті він вів щоденник, який розпочав як хроніку подій з 1716 р., а з 1723 р. вів щоденні записи, останній з яких датується 1767 р. Я. Маркович залишив у щоденнику цікаві свідчення про свою участь у військових походах, господарське та родинне життя, врожаї, ціни. До певної міри в його щоденнику відображена й політична ситуація на Лівобережній Україні та загалом в Російській імперії. Однак тут не знайдемо оціночних характеристик подій чи сучасників, за невеликим винятком, коли, наприклад, перебуваючи у Петербурзі, писав про Олексія Розумовського: «наш малоросійський патріот». Освіченість, знання мов — латинської, єврейської, польської, згодом французької, інтерес до літератури, богослов'я, медицини, збирання книг, виокремлювали його серед учнів Прокоповича, зумовили щирі приязнь між ними. Він називав Я. Марковича своїм «паном і побратимом».

Листи Т. Прокоповича до Я. Марковича складаються ніби з двох частин, одна — данина епістолярній традиції, де вчитель запевняє свого учня у щирих почуттях, бажає йому здоров'я, духовного багатства, висловлює сподівання на зустріч та занепокоєння відсутністю листів від нього. Образність своїх висловлювань прикрашає цитатами із св. Письма, античної літератури. Далі за підписом йде інша частина, написана вже не таким високим стилем. Ці другі частини опублікував М. Петров, назвавши свою публікацію «Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем»⁸. Вважається, що призначення цих частин було різне: перша розрахована на те, що її можна читати іншим людям, друга адресована безпосередньо найулюбленішому учню⁹. Однак, імовірно, така структура листів швидше за все була ознакою його особистого епістолярного стилю. Можливо, вони писалися не відразу, а дописувалися пізніше, як це простежується в одному із листів до Я. Марковича, де в другій частині виклад подій хронологічно не співпадає з першою.

У листах Прокоповича до свого учня є роздуми над богословськими проблемами. У квітні 1716 р. він писав, що надіслав йому на його прохання два свої теологічні трактати — «Про творення й промисел» та «Про стан першої людини», висловлюючи сподівання, що він знайде в них «дещо звичайне, а дещо й цікаве: легке, важке, корисне й некорисне — різне»¹⁰. Перебуваючи в Києві на посаді ректора академії, Прокопович виявляв інтерес до політичного життя Гетьманщини. У цьому ж листі до Марковича він запитував про поїздку гетьмана Скоропадського до Петербурга, цікавився, хто його супроводжував, чи мав аудієнцію у Петра I,

чи був на обіді в «рязанського первосвященника» (Стефана Яворського) і «що нового чути про Малоросію».

В іншому листі (від 25 травня 1716 р.) Теофан Прокопович повідомляв, що готує «справжню книгу на тему нашого теологічного викладу», свій же короткий виклад, що його надіслав вже Марковичу, мотивував сентенцією Григорія Назіянзена, який визначив суть лаконізму так: «Лаконізм — це не те, як ти вважаєш, що в небагатьох словах записане, а те, що про багато розповідає малою кількістю слів»¹¹. Далі він пише, що «найкоротковнішим» вважає Гомера, а «велемовним» Антимаха, занршуючи свої міркування сентенцією: «Зі змісту про довжину судять, а не з кількості написаного».

Прокопович дбав про різносторонні інтереси свого учня, про що можна судити з переліку книг, які йому надсилав. Це «Теологіка» Якова, короля Англії, яку подарував з надією, щоб «чутка про твою мудрість наповнила Русь так само, [як мудрість] того наповнила Британію», Послання до римлян св. ап. Павла з поясненнями, що «сучасна апостольська церква не є апостольською». Далі в переліку йде «польська книга про коней Гіппіка, математика Фінея Оронція й політична «Про німецьке право» Готфріда Гофмана»¹². В свою чергу, Маркевич надсилав учителю книги зі свого зібрання. Прокопович не лише наставляв свого учня, розширював його кругозір, а й цікавився його думкою про свої праці. Так, щодо зауважень Марковича до його «трактатику» (так він називав свою працю «Про ісправдання»), то спочатку розцінив їх як «необгрунтовані закиди», а пізніше писав, що врахував і переробив книгу, надав їй форму запитань, що й рекомендував Маркович. У кожному листі він запевняв свого учня, що буде піклуватися про його інтереси навіть «і тоді, коли не матиму змоги». Надсилав йому свої Апології, одна з них як відповідь на захист віри лютеранським теологам, інша — відповідь на книгу Й. Гербінія «Про київські печери», видану в Кенігсберзі 1675 р.¹³ У ній він спростовував різні печерські чуда та висловлював думку, що нетлінність печерських святих могла б бути викликана природними умовами. Прокопович з нетерпінням чекав листів від учня, вони приносили йому втіху. Духовний зв'язок між ними він характеризував як родинні почуття: «...хто вважає себе немовби моїм сином, кого я бажаю звати братом і не соромлюсь називати паном»¹⁴. Запізнення з відповіддю доброзичливо пояснював людською природою: «До вибачення твого я б сказав, що це загальний недолік, якась нехіль писати листи і забуття, яке звідси виникає. Зізнаюсь, що й мене воно дуже поборює»¹⁵.

Теофан Прокопович по дорозі до Петербурга, куди його викликав Петро I, у серпні 1716 р. заїздив у маєток Марковичів с. Ясмань, маючи

намір зустрітися зі своїм учнем і побратимом. Проте Якова на той час не було вдома. Він написав йому листа, в якому висловлював захоплення його богословськими студіями, запевняв, що він досяг таких успіхів у теології, «якого ті голови в митрах, а таких ми недавно ще не мало бачили, ніколи не чули». ¹⁶ Це був несподіваний результат навіть для вчителя, що дало підстави йому схилити Марковича до духовної кар'єри. Самого ж Прокоповича викликали до Петербурга для посвячення в сан єпископа псковського. Однак тоді це не приваблювало його: «Цей гонор притягує мене і вабить не більше, ніж кліть з хижими звірами, в яку мене хочуть кинути». Він іронічно писав, що «зздриць» митрам добрих мужів, їх мішкам, посохам, підсвічникам і кадильницям та іншим таким причандалам; додає сюди також масних та великих риб», запевняв, що якщо він шукає цього сану, то хай бог нашле на нього ще більші нещастя. Як бачимо, Теофан Прокопович не шукав смирення у духовному сані, в душі своїй він залишався світською, діяльною, багатогранною людиною з почуттям тонкого гумору та іронії. Тим більше, його не приваблювало єпископство в тій ситуації, що склалася в російській церкві, коли за наказом Петра I після смерті патріарха Андріана не було обрано нового патріарха, а патріаршим блюстителем поставлено Стефана Яворського, з яким Прокопович не знаходив спільної мови. Прокопович писав, що як не бути йому єпископом, то «волів би стати актором. Бо й цей найрозпусницький стан приносить те саме, якщо не виправляє його божественна мудрість». ¹⁷ Він обґрунтовував своє небажання бути єпископом тим, що не закінчив теологічного навчання, а якби закінчив, то міг би бути пастирем хоча б для самого себе. У листі до Марковича, написаного вже з Петербурга, але очевидно до посвячення, Прокопович пише, що висловив бажання «його величності князю» (О. Меншикову) повернутися до Києва, та всі, «наполегливо просили про це навіть не згадувати у присутності найяснішого монарха» ¹⁸. Він, не знаючи як складеться його подальша доля, прагнув повернутися додому, в коло друзів, учнів, однодумців. «Я хотів би поговорити з тобою (якби тобі забракувало співрозмовника), чи з подібними до тебе, щоб жити, перебувати в їхньому колі, розмовляти з ними. Однак, якщо провидіння вирішило щось інше, треба зносити й це» ¹⁹. Повернутися йому вже не вдалося. Цей лист, в якому так багато було сказано про теологію, за визначенням Прокоповича, був написаний з порушенням всіх правил епістолярного жанру, тобто поза усталеними формами привітання, звернення та побажання; в ньому викладені роздуми вченого про стан богословського вчення. В його листах найбільше зустрічається сентенцій із послань апостола Павла, традиційно листи за-

вершуються зверненням до Бога—«триєдиного, найкращого і наймогутнішого».

Теофан Прокопович запевняв свого учня, що всі його листи йому цікаві, незалежно від того, про що він пише. «І хай у них ти сповіщаєш про речі всім відомі — дарма, аби написані були від щирого серця». Він дорожив дружбою зі своїм учнем, вважав, що його похвали «більше ніж він заслужив гонором прикрашають і обтяжують, але хіба є що необтяжливим» ²⁰.

Життя Прокоповича у столицях, де атмосфера була насичена плітками, доносами, протистояннями ворогуючих таборів, причетних до справи спадкоємця престолу царевича Олексія Петровича, протидії його висвяченню на єпископа псковського з боку колишніх соратників по Києво-Могилянській академії — Стефана Яворського, Гедеона Вишневського, Феофілакта Лопатинського змушували бути обережним у своїх висловлюваннях. В одному із листів до Марковича він писав, що довго не відповідав з різних причин: «Тут і відстань і рідкісні, або не зовсім зручні оказії, численні й майже завжди заплутані наші справи (до цього ще й один сумний випадок), і небезпеки, які весь час змушують нас бути майже німим» ²¹. Із сумом зазначав, що зовні він зовсім самотній, але коли зазирнути в його душу, то вона «повна щирих наших друзів, відданих філософії та побожності», серед них був і Я. Маркович («тебе завжди бачимо і відзначаємо одним із перших», — зазначав Феофан Прокопович). У другій частині цього не датованого листа, (написаного, ймовірно, до прибуття Петра I із закордону і справи відречення від престолу його сина Олексія в 1718 р. та висвячення Прокоповича), він запитував, чи не був Маркович в «превелебності рязанського» (Стефана Яворського) та чи не згадував той про нього. У своєму щоденнику Я. Маркович записав, що в січні 1718 р. гетьман І. Скоропадський разом з полковниками П. Полуботком, його батьком А. Марковичем, М. Милорадовичем, І. Черняком, генеральним писарем С. Савичем, бунчуковим товаришем Я. Лизогубом їздили до Москви, де були при зреченні сина Петра I Олексія й призначенні спадкоємцем Петра Петровича, якому принесли присягу. Ця подія супроводжувалася жорстокими стратами прихильників царевича Олексія. Тому не випадково Прокопович застерігав Марковича нічого не писати, «що тепер діється в Москві, оскільки не випадає нам знати про те, хіба що, може, повідомлено буде для загального відома й про це наказано буде публікувати» ²². Щодо себе просив, «якщо щось нове про нас почувеш, передати через вірного листоношу й такого, який вручив би мені листа в руки».

) :*
.
- , , -
, « >
6
* ;
.0, : «
, , « » ,
, < , -
; : », ,
) , -
, < • , -
• , , -
, , , -
, , , -
, ; » ,
: , , -
, « , -
; , , -
»¹⁷ : , , -
] , , -
, , , -
, < » (.) ,
, « - , -
, > »¹⁸ , , -
, , , , -
« £ (, , ,) ,
, , , , -
»¹⁹ , , , , -
] > , , , -
: : , , -
, , ; , -
, < , , -
, , , , -

не
ня
ю-
пи,
по
ж
па
ує
гь
їх
а-
ін
д-
лі
)-
ю
Г-
Г-
з
к
-
а
о
-
з
)

— « , —
» . ,
, «
» .
"20 . ,
,
—
,
: «
, (,
) ,
»²¹ . ,
" « ,
», («
», —).
, (,
I 1718 .),
" ()
1718 р. ,
, М.
М ,
, «
,
22 , «
" .

(10 1720 .)

:«

»²³.

»²⁴.

».

"

».

:«

».

«

».

«

»²⁵.

«

».

»,«

».

«

».

«

».

«

».

200

2,5

«

».

3 . . . -

" " . -

: " , , -

»²⁶ . , , -

" , , -

" , — . -

p , « » , -

« » . « »²⁷ . , -

(1726 p.), (1728 . -

), ²⁸ . , -

« (2 1728 p.), » . -

« » . -

« » , « » , -

»²⁹ . , , -

»³⁰ . : « -

ca . « » . -

«

»³¹

».

1726 . (1694-1738),

».

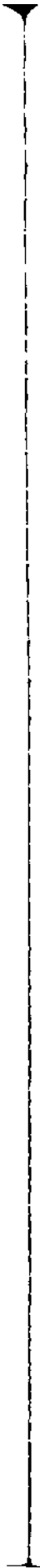
»³²

» (

».

».

»³³

. Т , . , ,
»³⁴,
, ро
II,
« »
« »
»³⁵
»³⁶
« »

1715 , e , -
« » ,
« »³⁷ .
« » , : « -

, — ,
(te !), — »³⁸ .

, , « »³⁹ , -

(1716 p.),

"

(1720 p.),

»⁴⁰ .

: «... » .

» .

« -

»⁴¹ .

(25.07.1735 .)

«

»,

42 .

«
 »⁴³.
 Ruthenica irreconciliabilis...»,
 «
 » (1728 p.),
 (1729 p.),
 (29 1729 p.) .
 : «
 »⁴⁴.
 «
 »,

, .
« » , -
, , , -
, , , -
, , , -
, , , -
, , , -
» 45 -
, -
« ' » -
« » -
, , , -
, , , -
» -
« » -
, , , -
, , , -
e , , -
, « , « -
» . , « -
; , , -
» 46 , -
, , « -
, , , -
» 47 " " -
, , , -
, , « -
» . -
, , , -
« , , , -
, , , -
» 48 , , -
, , , -

0g

».

«

»⁴⁹.

-« ».

»⁵⁰.

«

»⁵¹.

»⁵².

« »

1705

»⁵³.

Mapia

«

», 54
, «
».

20
1160

»⁵⁵.

, « ».

«

»

, «

»,

«

».

().

»⁵⁶.

»,

«

».

— universa orthodoxa natio nostra —

»⁵⁷.

Г
Л
Х
Г
Г
Д,
К,
М
э-
ге
а.
гу
о-
м
в,
ас
ду
о-
ку
ам
на

1709 ..
()
(1722 .),
« » : «
»⁵⁸
«
»⁶⁰ (1723 .)
« » ()
« »
»⁶¹
« »
»⁶² (1729 .)

»⁶³,

XII.

»⁶⁴.

1730 p.,

)».

1300 .».

65

1743 .

P

1722 .

»,

»⁶⁶.

».

(
»⁷⁰
30
1709
1722
(1729 .)
«
»
" 71
«
»
«
»
»
] «
»⁷²

«
«

»⁷⁸

»⁷⁹

(1728 p.),

»⁸⁰

1731

81

, Кра

82

P

(1736 p.),

200

»⁸¹
"

« »

»⁸⁴

«

»

«

»

1 — . 1:
 XVIII . — ., 1862;
 e . — ., 1868.; . — ., 1880;
 . — ., 1977;
 XVIII . — ., 1978;
 . — ., 1981;

1982;
 1984; . M . — ., 2001.

² Winter Ed Halle : Is Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18 Jahrhundert. — Berlin, 19 .

³ Epistolae illustns; mi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz... — M., 1776.

4 " : . — . 3. — ., 1981.

5 . M //

6 . — 1864. — . 1. — . 269.
 . — 1865. — . 2. — . 539.

7 . — ., 1880. — . 147.

8 . — 1882. — . 6. — . 498-508.

9 . — . 3. — . 462.

10 . — 190.

11 . — 192.

12 . — 193

13 . — 464.

14 . — 195.

15 .

16 .

17 . — 196

18 — . 121.

19 .

20 — 202.

21 . — 208.

22 . — 210.

23 . — 203.

24 .

25 . — 204.

26 . — 206.

27). — 210.

28 .

29 . 1. — ., 1859. — . 241.
 . — . 300.

30 2. - 13.
 31 < 3. — 226.
 32 211.
 33 C. 468.
 34 363.
 35 263.
 36 63.
 37 230.
 38
 39 C. 22.
 40 2 : .
 41 26.
 42 — 134.
 43 — 3. — 248.
 44 — 136.
 45 — 3. — 198.
 46 19:
 47
 48 20.
 49 > 1977. — 125.
 50 — 3. — 219.
 51
 52 22.
 53 — 82.
 54 72.
 55 — 3. — 280.
 56 267-
 57 Winter Ed. O it. cit - S. 117.
 58 XVI 1987. — 29.
 59 29-30
 60 35
 61 — 3. — 233
 62 234
 63 268
 64
 65 254
 66 236
 67 244
 68 289
 69 XVI — XXI |
 2001. — . 239.
 70 237
 71 1860. — 2. — 249.
 72 — 3. — 231.

73 . — . 23

74 .

75 . - . 24 .

76 .

77 <)

. — 1865, — . 2. — . 557.

78 .

79 .

. — . 3. — . 249.

80 . - . 2(3:

81 ¹ . ^

, 1914. -- . 7C).

. — . 796. — On. 9. — . 299. — . 2, .

82 .

83 .

. — . 3. — . 278.

84 .